

Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii și satului

Gheorghe Socol

La fel ca în alte domenii, și în agricultură, în anii care au trecut după 1989, reforma a avut o desfășurare sinuoasă și pe alocuri incoerentă. Regimurile politice din această perioadă și ideologiile aferente lor au avut o contribuție decisivă în ceea ce privește trasarea acestei traiectorii. Dacă forțele politice vor avea și de acum încolo poziții atât de diferite, antinomice chiar, în privința structurilor optime pentru agricultura României, continuarea alternanței la guvernare va avea ca rezultat perpetuarea în acest domeniu a unei situații amintind de legenda meșterului Manole. Din fericire există însă suficiente argumente de ordin practic și științific pentru a nu se ajunge într-o asemenea fundătură. Este suficient să avem în minte eșecul lamentabil, social și economic, al agriculturii socialiste, pe de-o parte, și realizările uimitoare ale agriculturii din țările capitaliste dezvoltate, pe de altă parte, ca să știm ce ar trebui să evităm și către ce să se îndrepte preferințele noastre.

Paginile care urmează se vor o modestă contribuție la elucidarea și eliminarea falsei dileme privind strategia modernizării agriculturii și satului.

1. Politica agrară națională și programele partidelor și guvernelor

Ca în orice sistem creat de om, în agricultură se tinde în mod natural, spontan spre perfecționare, respectiv spre o cât mai desăvârșită adecvare a structurii și mijloacelor la scop.

Evoluția spontană în sensul perfecționării unui sistem se realizează prin tatonare. În procesul tatonării diferitele soluții posibile într-o situație dată, dintre care unele sunt mai bune iar altele mai puțin bune, sunt supuse verificării practice. În urma verificării, variantele necorespunzătoare sunt respinse, iar soluția adecvată situației respective este reținuță și utilizată în continuare.

Validarea variantei (sau a variantelor) potrivite situației date prin tatonare cere timp și costuri sociale mai mari. Pentru a le mini-

miza omul caută să înlocuiască, ori de câte ori este posibil, evoluția (sau schimbarea) spontană cu evoluția dirijată. Și în acest caz există un proces de selecție, tatonările nu sunt excluse nici acum dar ele, înainte de a fi făcute practic, pe viu, sunt realizate mental. În acest fel se obține o mare economie de timp, iar costurile scad simțitor.

Ceea ce este valabil în general privitor la schimbarea spontană și cea dirijată este adevărat și în cazul particular al evoluției agriculturii românești în direcția perfecționării și modernizării. Lăsată în seama tendinței sale imanente, evoluția se va produce și cândva agricultura noastră va reuși probabil să se situeze la standardele cele mai înalte. Întrebarea este dacă ne mai putem noi permite să așteptăm câteva decenii sau chiar un secol pentru ca evoluția spontană să-și producă în cele din urmă efectul mult dorit: modernizarea agriculturii. Apoi, de ce am mai lăsa ca în agricultura noastră să se încerce diverse soluții pentru a le alege pe cele bune când experiența istorică a făcut deja această selecție?

În absența unui program clar, pe termen lung și dus la îndeplinire consecvent, în anii care au trecut de la reconstituirea proprietății funciare private, agricultura noastră a evoluat sub semnul hazardului și al destoiniciei individuale. Cu ce rezultate vede oricine. Am bătut pasul pe loc șapte ani de zile, pe când unele dintre țările foste comuniste, care au luat odată cu noi startul spre agricultura performantă, sunt bine instalate pe drumul care să le apropie mai repede de țările avansate în acest domeniu.

Dacă vrem să accelerăm procesele pozitive din agricultură și să evităm riscul compromiterii pentru o lungă perioadă a șanselor noastre de a ne înscrie în rândul țărilor cu rezultate superioare în acest domeniu, primul lucru pe care îl avem de făcut este să proiectăm o politică agrară valabilă câteva decenii de acum încolo, adică pentru întreaga perioadă în care va avea loc tranziția de la

structurile agrare actuale la cele caracteristice agriculturii moderne. Cu alte cuvinte, să înlocuim evoluția spontană a agriculturii noastre cu evoluția programată.

Ca chestiune de interes general, politica agrară trebuie să aibă caracter național. Pentru a-l dobândi, ea trebuie să fie rezultatul consensului motivat științific. Nu ideologiile ori doctrinele politice sunt chemate să hotărască politica agrară, ci raționalitatea economico-socială. În agricultură, ca în orice activitate productivă, practica este singurul judecător valabil, iar aceasta a stabilit deja care este tipul de agricultură cel mai avantajos.

Punând raționalitatea economico-socială la baza politicii agrare, alternanța la guvernare a formațiunilor politice nu mai trebuie deci să dea naștere unor fluctuații și inconsecvențe, extrem de nocive, de politică agrară. Astfel, indiferent cine guvernează, deciziile privind acest domeniu vor avea coerență, schimbările inițiate de Puterea existentă la un moment dat fiind continuate firesc de aceea care îi urmează.

Adoptarea unei politici agrare naționale nu reprezintă, cum s-ar putea crede, un deziderat irealizabil în condițiile de față de la noi. Marile transformări structurale pe care le-a cunoscut agricultura în perioada postbelică în Franța, Germania, Marea Britanie și în alte țări occidentale au fost posibile pentru că, în toți acești ani, indiferent că formațiunea politică aflată la guvernare era de dreapta sau de stânga, politica agrară a rămas aceeași.

Necesitatea unei politici agrare naționale, resimțită de țările occidentale la sfârșitul celui de al doilea război mondial, este mai presantă acum la noi, dată fiind starea deplorabilă în care se găsește agricultura românească. Dacă acolo, confruntate cu realitatea, forțele politice au putut ajunge la consens în ceea ce privește obiectivele agricole majore de urmărit, de ce nu s-ar putea realiza același lucru și la noi? Mai ales că noi, în afara cerinței obiective de restructurare a agriculturii, avem la dispoziție, ca sursă de inspirație, experiența lor. Pentru ca această posibilitate să se concretizeze, partidele noastre politice trebuie să înțeleagă că ideologia și diletanțismul sunt neavenite când e vorba de rezolvarea problemelor fundamentale ale agriculturii și că unicul mod de abordare pertinent

este cel științific.

Cea mai importantă chestiune care trebuie lămurită de programul național de politică agrară este aceea a tipului de agricultură recomandabil pentru România. Este aspectul cel mai important pentru că tipul de agricultură determină, în mare măsură, modul de soluționare a altor aspecte ale politicii agrare naționale.

Privitor la tipul de agricultură dezirabil, în perioada de după 1990, la noi, s-au conturat două opțiuni antitetice.

Forțele de stânga, în special P.D.S.R.-ul, preferă agricultura în care rolul precumpănitor îl dețin societățile comerciale agricole (succesore ale fostelor I.A.S.-uri și altor întreprinderi de stat) și asociațiile, în special asociațiile juridice. Gospodăria familială și celelalte exploatații, în care rolul individului și proprietatea particulară sunt hotărâtoare, nu sunt agreate de aceste forțe¹.

A doua poziție este proprie forțelor de dreapta sau centru-dreapta. Pentru acestea, cheia de boltă a renașterii și dezvoltării în continuare a agriculturii românești este proprietatea privată și exploatarea familială. Aceste forțe consideră că proprietățile funciare existente înainte de 1948 trebuie restituite, în măsura posibilului, foștilor proprietari și urmașilor lor, iar societățile comerciale agricole privatizate, încât domeniul privat al statului să fie redus la minimum în agricultură.

În afara argumentelor de ordin teoretic pe care le-am dezvoltat în altă parte*, în această dispută, ce poate părea ireconciliabilă, privind tipul de agricultură preferabil pentru țara noastră, există totuși un arbitru. Și anume, este vorba de practica agricolă.

Istoric, s-au experimentat mai multe modalități de a face agricultură: cu sclavi, cu iobagi, cu lucrători plătiți, de către persoane asociate liber ori de către arendași, în colhoz sau sovhoz, sub forma gospodăriei familiale. Nimeni nu poate contesta, cu bună-credință, că cele mai bune rezultate, atât ca indicatori economici (producție, eficiență etc.) cât și ca indicatori ecologici (conservarea pe termen lung a fertilității solului, în primul rând), sunt obținute de ferma familială.

Având în vedere rezultatele practice, firesc ar fi să nu existe nici o dificultate în alegerea tipului de agricultură indicat să fie promovat prin politica agrară națională.

*vezi. Gheorghe Socol, *Ferma familială - pilonul agriculturii românești moderne*, în "Calitatea Vieții", anul 8, nr. 3-4, 1997.

Numai cine știe ce înclinații masochiste ar mai putea explica preferința pentru alt tip de agricultură decât acela centrat pe gospodăria familială.

În continuare, în programul de politică agrară națională trebuie să figureze o opțiune în problema proprietății funciare. Numai că, odată stabilit tipul de agricultură, problema proprietății se simplifică. Dacă, de exemplu, s-a optat pentru agricultura dominată de gospodăria familială, este inevitabil ca proprietatea funciară să fie privată.

În țara noastră însă statul este un mare deținător de teren agricol și arabil. Politica agrară națională trebuie să precizeze ce se va întâmpla cu acest teren în viitor, iar experiența țărilor cu cea mai performantă agricultură ne-ar putea fi din nou un bun sfetnic pentru calea de urmat. Nicăieri, în aceste țări, statul nu apare în postura de mare proprietar funciar și de agricultor, direct sau indirect. Să fie situația aceasta o simplă întâmplare sau rezultatul necesar al evoluției istorice a structurilor agrare?

Apelând la indicatorii economici vom vedea că producțiile, eficiența economică în societățile comerciale agricole de la noi sunt sub cele obținute de fermele familiale. Și atunci de ce să nu prevadă politica agrară națională privatizarea treptată, pe măsură ce se creează condițiile, a celei mai mari părți a proprietății funciare publice?

Politica agrară națională trebuie apoi să dea un răspuns de principiu la întrebarea dacă statul este dator sau nu să intervină în desfășurarea proceselor agrare. Cu alte cuvinte, să precizeze dacă, în perioada de tranziție, legile economiei de piață trebuie să fie unicul regulator al agriculturii ori dacă nu cumva statul este chemat, pe de-o parte, să corecteze, prin intervenția sa, urmările nedorite ale acțiunii acestora și, pe de altă parte, să grăbească tranziția?

Deși în această privință există unele ezitări generate de scrupule doctrinare sau de presiunile organismelor financiare internaționale, care cu greu se pot transpune în situația noastră, din punct de vedere teoretic răspunsul este categoric: tranziția de la agricultura de tip socialist la agricultura privat-familială nu se poate face, în condiții optime și repede, fără intervenția statului.

Ca să funcționeze în condiții normale, agricultura privat-familială are nevoie de un cadru juridic ad-hoc pe care îl creează insti-

tuțiile statului. Apoi, pentru a ajunge cât mai iute la performanțe înalte, sprijinul financiar al statului este absolut necesar. De altfel, intervenția activă a statului pentru promovarea agriculturii în țările UE și celelalte țări dezvoltate este o dovadă că liberalismul de tip *laissez faire, laissez passer* nu mai este de actualitate în acest domeniu.

Un aspect particular al relației agricultură-stat este cel privitor la comerțul cu produse agricole. Mai exact, politica agrară națională trebuie să precizeze în ce măsură sunt ajutați producătorii autohtoni să-și desfășoare produsele agricole pe piața externă și, în același timp, cât pot fi favorizați pe piața internă de concurența străină.

Politica agrară națională oferă, desigur, rezolvări de principiu și altor probleme ale agriculturii noastre, ca de exemplu: prețurile cu amănuntul ale produselor agroalimentare, măsurile menite să asigure conștientizarea termen lung a fertilității solului, protecția solului, protecția mediului și peisajului natural din zonele rurale, dezvoltarea infrastructurii și în general a regiunilor rurale. Intenția noastră nu este însă să facem un inventar pe cât posibil complet al problemelor cărora politica agrară națională ar trebui să le ofere un răspuns consensual, ci să le trecem în revistă pe cele mai controversate sau mai arzătoare.

Realizarea consensului național în privința aspectelor fundamentale ale agriculturii noastre, a direcției în care trebuie orientată evoluția acesteia în deceniile următoare, nu înseamnă eliminarea oricăror deosebiri între partidele și formațiunile politice în abordarea acestor probleme. Dincolo de cadrul stabilit de politica agrară națională rămâne suficient spațiu în care să se manifeste diferențele doctrinare și polemica dintre partide. Aceste diferențe pot duce la modalități și căi diferite de transpunere în viață a dezideratelor formulate de politica agrară națională. Bunăoară, programul național de politică agrară preconizează sprijinul statului în vederea consolidării gospodăriei agricole familiale. Acceptând ideea, partidele de factură liberală și cele social-democrate pot însă avea puncte de vedere diferite cu privire la amploarea acestui sprijin și la modul de constituire a resurselor respective. Alt exemplu. Programul național de politică agrară poate să prevadă diminuarea prezenței statului ca agent economic în domeniul agriculturii prin privatizarea proprietății publice sau a unei părți din

aceasta. Este de presupus că partidele vor avea păreri deosebite în ceea ce privește ritmul, căile și amploarea privatizării acestei proprietăți. Și așa mai departe.

Programul agrar al unui anumit partid (sau politica lui agrară) nu este o alternativă la politica agrară națională ci viziunea sa privind ritmul, căile și mijloacele de transpunere în viață a acesteia. Ajungând să guverneze, fiecare partid va căuta să promoveze politica agrară națională potrivit programului său. Din acest raport al politicii agrare naționale cu programul agrar guvernamental rezultă o dialectică *sui-generis* a continuității și discontinuității. Continuitatea face ca schimbările la care este supus subsistemul agricol al economiei naționale să fie cumulative în timp. Discontinuitatea permite încercarea unor căi și mijloace diferite, deci creația, ca modalitate practică de transpunere în viață a exigențelor politicii agrare naționale.

Ca sinteză a obiectivelor majore, pe termen scurt, mediu și lung în domeniul agriculturii, politica agrară națională circumscrie un cadru de referință și determină programele agrare ale partidelor și guvernelor. De aceea, pentru asigurarea coerenței managementului macro-economic în domeniul agriculturii, în momentul de față este de o importanță capitală definirea politicii agrare naționale pentru deceniile următoare.

În cele ce urmează ne vom referi mai pe larg la câteva dintre cele mai stringente deziderate ale politicii noastre agrare.

2. Restructurarea proprietății funciare

Împroprietăririle succesive din secolele 19 și 20, care au dus la desființarea latifundiilor, au fost în același timp prima cauză a fărâmițării proprietății funciare. Erodare prin împroprietărire, domeniile latifundiare și-au redus continuu suprafața și chiar au încetat cu totul să mai existe. Concomitent, pe ruinele lor apăreau un număr tot mai mare de proprietăți mici și mijlocii. Inacceptabilă din punct de vedere agrotehnic, fărâmițarea funciară datorată împroprietăririi a fost întru totul justificată social.

A doua cauză a fărâmițării, care a operat în principal asupra proprietății țărănești mici și mijlocii, a fost succesiunea. Împărțită de regulă între mai mulți moștenitori, proprietatea funciară țărănească a fost supusă, la rândul ei, unei divizări care nu a putut fi contracarată de procesul opus de concentrare.

Fărâmițarea proprietății funciare țărănești este contraindicată atât agrotehnic cât și social.

Fărâmițarea actuală a proprietății particulare din țara noastră este generată legislativ. Statuând pe cale legală generalizarea proprietății mici și foarte mici și neacceptând refacerea proprietății mijlocii, de peste 10 ha, permițând spargerea proprietății reconstituite în câteva parcele, reforma agrară din 1991 a dus la divizarea dezastruoasă a proprietății funciare particulare. Fărâmițarea inutilă impusă de Legea 18 proprietății funciare cu mare greutate și mari costuri sociale va putea fi corectată în viitor.

Divizarea proprietății funciare are două limite. Una dintre ele este de natură tehnologică. Transgresarea ei îngreunează sau chiar face imposibil procesul de producție, ca atare. Cealaltă limită este economică, iar încălcarea ei face ca procesul de producție, deși realizabil sub raport practic, să fie ineficient.

Limita tehnologică variază în principal în funcție de tehnica agricolă folosită. Când tehnica agricolă este cea tradițională, suprafața pe care se poate desfășura procesul de producție se poate măsura chiar și în ari. În caz că în procesul de producție se utilizează mașinile agricole limita este mai restrictivă și nu se poate măsura cu etaloane așa de mici ca în cazul precedent. Aceasta înseamnă că, după apariția mașinilor agricole, fărâmițarea accentuată a proprietății funciare și micșorarea loturilor compacte stânjenește în mod serios buna desfășurare a procesului de producție.

Ipostaza economică a limitei până la care poate cobori întinderea proprietății funciare sau mărimea exploatației este specifică agriculturii contemporane, de piață. Pentru agricultura de subzistență nu se pune în sens riguros problema eficienței.

Introducerea tehnicii mașiniste, pe de o parte, și exigențele eficienței economice, pe de altă parte, au făcut în secolul nostru din combaterea fărâmițării și mărirea suprafeței pe care se realizează exploatația, unul din cele mai importante obiective de politică agrară.

Pe plan mondial s-au conturat două modalități distincte de combatere a fărâmițării proprietății funciare și de dimensionare optimă a exploatației.

Una a fost aplicată în țările capitaliste dezvoltate, iar cealaltă în cele socialiste. Politica agrară socialistă în general și rezultatele dezastruoase ale acesteia sunt bine

cunoscute pentru a mai fi detaliate în acest studiu. De aceea, în cele ce urmează ne vom ocupa de restructurarea proprietății funciare existente în prezent în țara noastră invocând experiența relevantă, în această privință, a țărilor capitaliste dezvoltate.

În funcție de întinderea suprafeței, în momentul de față, la noi, există două tipuri de exploatații. Unele dintre acestea au (sau chiar depășesc uneori) suprafața optimă cerută de tehnica agricolă. Este cazul fostelor I.A.S.-uri și al asociațiilor agricole juridice și familiale. Celelalte exploatații, cele privat-familiale, care dețin ponderea în agricultura noastră, au aproape toate o suprafață cu mult mai mică decât ar fi necesar, în medie mai puțin de 3 ha. Mai rău încă, această mică suprafață este, la rândul ei, divizată în câteva loturi. Dat fiind că suprafața de pământ deținută de gospodăria țărănească este în general improprie pentru

realizarea unei exploatații performante, creșterea acesteia trebuie să fie unul dintre obiectivele importante ale programului național de politică agrară.

Un astfel de obiectiv a fost promovat consecvent, în cele mai diverse moduri, în țările UE în perioada postbelică. Ca rezultat al acestei politici, suprafața medie a fermei a crescut în Germania de la 6 ha în 1950 la 17,6 ha în 1988, în Franța de la 14,2 ha la 29,1 ha, în Olanda de la 9,6 ha la 16,7². Într-o țară care nu face parte din UE, Elveția, suprafața medie a fermei a crescut în aceeași perioadă de la 5,2 ha la 8,3 ha³.

Un tablou mai detaliat și mai elocvent asupra agriculturii Europei occidentale ni-l oferă distribuția exploatațiilor agricole pe clase de mărime a suprafeței.

Distribuția exploatațiilor agricole pe clase de mărime a suprafeței în unele țări ale UE (%)

Clase de mărime (ha)	Franța	Italia	Olanda	Belgia	Grecia	Germania	U.E.
1 - 5	18.2	67.9	24.9	27.7	69.4	29.4	49.2
5 - 10	11.8	16.9	18.4	18.1	20.0	17.7	16.8
10 - 20	19.2	8.7	25.0	24.5	7.6	22.1	13.5
20 - 50	32.8	4.6	27.3	23.9	2.5	24.8	13.7
peste 50	18.0	1.9	4.4	5.8	0.5	6.3	6.8

Sursa: Păun Ion Otiman, *Dezvoltarea rurală în România*, Timișoara, Editura Agroprint, 1997, p. 173

clase de mărime în UE este oarecum surprinzătoare. În același timp ea poate fi cu folos invocată în discuțiile care au loc la noi cu privire la suprafața de teren optimă pentru o exploatație.

După cum vedem, repartizarea exploatațiilor pe clase de mărime în UE în ansamblu și aproape în fiecare țară componentă atenuază opinia, atât de răspândită, care stabilește o legătură strictă de condiționare între întinderea suprafeței de teren de care dispune exploatația și producția agricolă. Așa cum se știe, în UE, și în multe din țările membre producțiile agricole sunt printre cele mai mari din lume. Cu toate acestea, în țările componente, cu excepția Franței, predomină exploatațiile cu o suprafață de până la 20 de ha. Pe ansamblul Uniunii Europene fermele având până la 20 ha reprezintă 79,5% din total. În Germania, ale cărei producții agricole mari sunt bine cunoscute, aproape 70% din gospodăriile sunt de această mărime. În Olanda, țară cu agricultura extrem de performantă, procentul lor este de 68,3%.

Și mai surprinzător este să constatăm că procentul de ferme foarte mici (1-5 ha) și mici (5-10 ha) este destul de mare în toate aceste țări cu producții agricole de învidiat. În Grecia, aproape 90% din exploatații sunt dintre acestea (dintre care aproape 70% foarte mici), în Italia ele reprezintă peste 2/3 (dintre care 67,9% între 1-5 ha), în Germania dețin 47,1%, (29,4% fiind foarte mici). Chiar și în Franța, unde concentrarea proprietății funciare este mai avansată (50,8% din ferme aparțin clasei mijlocii și mari), procentul de exploatații foarte mici este destul de mare: 18,2%.

Existența unor procente așa de mari de exploatații de până la 5 ha în țări cu agricultură performantă îi lipsește de principalul argument pe cei care pretind că la noi, datorită dimensiunii reduse a proprietății funciare, unica soluție este asocierea, care să ducă la exploatații de sute de hectare.

Pentru a obține producții înalte, mărimea suprafeței de teren a exploatației este impor-

tantă dar ea nu trebuie absolutizată. Pe lângă suprafață, producția agricolă și eficiența economică mai depind de capitalul investit, de muncă și calitatea acesteia, de plantele cultivate, de relația cultură vegetală-zootehnie și de alți factori. Suprafața de teren optimă a fermei nu trebuie așadar înțeleasă în mod simplist. Este evident că exploatarea cerealieră, în care lucrările se execută mecanizat și unde intensitatea muncii este mai mică, pentru a fi eficientă are nevoie de o întindere mai mare de pământ decât ferma legumicolă sau viticolă care pretind mai multă muncă manuală și unde intensitatea muncii este mai ridicată. De asemenea, suprafața de teren optimă este mai mare în cazul unei exploatarea axate pe plante vegetale decât atunci când ferma este mixtă.

Spre deosebire de țările cu agricultura dezvoltată, unde proprietatea funciară este distribuită în toate clasele de mărime, în țara noastră nu există decât proprietăți private foarte mici și mici. Proprietatea privată mijlocie și mare, destul de bine reprezentată în țările UE, cu excepția Italiei și Greciei, la noi lipsește deocamdată cu desăvârșire. Dar fără aceste clase de mărime structura proprietății funciare este dezzechilibrată. Or, o astfel de structură a proprietății funciare împiedică dezvoltarea armonioasă a sistemului agrar național, adică a unui sistem în care să fie reprezentate corespunzător toate culturile, de la cereale, care pretind proprietăți mari, până la horticultură, care poate fi realizată de un mic proprietar funciar.

Restructurarea proprietății funciare trebuie să asigure și la noi, cât mai repede, apariția și creșterea numărului de proprietari funciari mijlocii și mari. Din păcate, în această privință acționăm cu întârziere, abia în 1997 fiind adoptate două legi care pot duce la rezultate palpabile în anii următori, în această privință.

Una este Legea 169 pentru modificarea și completarea Legii fondului funciar nr. 18/1991, care va permite, între altele, refacerea, în măsura posibilului, a proprietăților funciare private existente după reforma agrară din 1945. Prin înlăturarea limitării arbitrare de către prima variantă a legii fondului funciar a dreptului de reconstituire a proprietății la cel mult 10 ha de familie, este de așteptat să asistăm la reapariția la noi a proprietății mijlocii (de peste 10 ha). Având în vedere că la recensământul din 1949 gospodăriile agricole de peste 10 ha reprezentau 2,3% din

total⁴ și că acestea vor fi împărțite acum, de regulă, mai multor moștenitori, probabil că doar în jur de jumătate din proprietățile reconstituite vor aparține clasei mijlocii. În cifre absolute, ar putea să repara pe această cale 50-60 de mii de proprietăți de peste 10 ha.

Cel de-al doilea instrument juridic care va favoriza restructurarea proprietății funciare private și extinderea proprietății mijlocii este legea privind circulația juridică a terenurilor. Această lege face posibilă vânzarea-cumpărarea pământului, respectiv apariția pieței funciare.

Economia de piață și concurența vor asigura, în timp, selecția naturală a producătorilor agricoli. Producătorii mai capabili își vor extinde exploatarea cumpărând pământ de pe piața funciară. Oferta cea mai mare va veni probabil din partea proprietarilor agricoli care prin ocupație și domiciliu nu au nici o legătură cu agricultura și cu satul.

Anchetele sociologice arată că în jur de 20% din țărani au de la 65 de ani în sus și deci sunt la sfârșitul perioadei active. Și mai mulți încă, respectiv cam 1/3 dintre țărani au între 50-64 de ani. Nici ei nu vor mai lucra mult timp de acum încolo. Neavând moștenitori care să se ocupe cu agricultura, ce vor face acești oameni cu pământul? Într-un fel sau altul vor dori, desigur, să-l înstrăineze.

În condițiile actuale de la noi relația dintre potențialii vânzători și cumpărători de teren agricol ar trebui să fie mijlocită de stat printr-o agenție specială ale cărei fonduri s-ar putea constitui de exemplu prin reținerea unui anumit procent din impozitul agricol sau din taxa pe valoarea adăugată a produselor agroalimentare.

Această agenție ar prelua pământul celor ce vor să vândă dar nu găsesc cumpărători solvabili fie contracost, fie prin plata unei pensii viagere convenite de comun acord, iar apoi l-ar oferi persoanelor interesate, care l-ar achita plătind rate o perioadă de 15-20 de ani. Experiența din trecut din țara noastră și experiența actuală a altor țări arată cât de utilă ar fi o asemenea agenție. Caracterul imperios al restructurării și concentrării proprietății funciare în România ar trebui să determine această agenție (care s-ar putea numi Agenția pentru restructurarea proprietății funciare) să nu se rezume la o politică de așteptare a ofertelor, ci să le provoace mergând în întâmpinarea clienților potențiali și acordând pensii viagere și alte avantaje în schimbul cedării

pământului.

Prin domeniile Coroanei și prin alte terenuri publice statul român a fost, încă dinainte de instaurarea regimului comunist, un mare proprietar agricol. Această zestre inițială a fost completată în timpul regimului totalitar cu un șir de anexiuni arbitrare provenind din domeniul privat.

Tradiția ca statul român să fie mare proprietar funciar și profunda înrădăcinare a dogmei comuniste că fermele de stat sunt indispensabile pentru aprovizionarea orașelor cu produse agroalimentare fac ca restructurarea uriașului latifundiu al statului să fie o problemă delicată și dificilă. Cum s-ar putea realiza de fapt restructurarea proprietății funciare de stat?

Pentru cei atașați ideii etatiste, restructurarea acestui domeniu este sinonimă unor schimbări de ordin organizatoric care lasă însă neatinsă esența acestor întreprinderi de unități de stat. Astfel de restructurări s-au făcut mereu în perioada comunistă. Transformarea I.A.S.-urilor în societăți comerciale agricole, după 1989, este ultima restructurare de acest tip. Speranțele puse în aceste reorganizări n-au fost confirmate nici în trecut și nici în prezent, performanțele agricole și comerciale ale întreprinderilor agricole de stat rămânând în continuare modeste.

Într-o altă concepție⁵, statul ar rămâne proprietar, dar ar scoate la licitație sau ar concesiona utilizarea terenului și a celorlalte mijloace de producție. Câștigătorul licitației sau concesionarul (un fel de arendaș) ar trebui să plătească statului arenda sau prețul concesiunii. În schimb, arendașul ar fi pe deplin autonom în ceea ce privește utilizarea resurselor, angajarea și folosirea forței de muncă, ar fi stăpânul producției obținute.

Din punctul nostru de vedere adevărata restructurare a domeniului agricol al statului este privatizarea. Evoluția istorică a structurilor agrare nu a dovedit utilitatea marii proprietăți funciare de stat și nicăieri în țările cu agricultură performantă statul nu dispune de terenuri arabile întinse și nici nu apare, direct sau indirect, ca producător agricol. Dimpotrivă, evoluția istorică a dovedit că structura agrară ideală este aceea în care proprietarul este și producător, respectiv gospodăria agricolă familială. Din această perspectivă, privatizarea se dovedește cea mai bună soluție, pe termen lung, pentru domeniul agricol al statului.

Transferul proprietății funciare a statului către particulari trebuie să se facă în timp, pe măsură ce vor apare solicitanți ale căror calități profesionale și posibilități materiale sunt o garanție că vor putea să valorifice terenul obținut. Suprafețele atribuite solicitanților trebuie să fie mari, între 25-50 ha, și, pe cât posibil, compacte. În nici un caz, nu ar trebui să se admită ca suprafața respectivă să fie divizată în mai mult de 3-5 parcele.

Domeniul funciar al statului ar putea fi utilizat ca o rezervă din care să se atribuiască teren agricol tinerilor care vor să fie agricultori, îndeplinesc cerințele profesionale necesare în acest sens, dar nu au pământ sau au insuficient.

Luând în considerare cel mai optimist scenariu, condițiile existente în țara noastră, între care insuficiența resurselor, impun totuși ca privatizarea proprietății funciare a statului, căreia i se rezervă această soartă, să dureze cel puțin un deceniu și jumătate. Evident că în toată această perioadă potențialul domeniului agricol neprivatizat trebuie pus în valoare mult mai bine ca în prezent, iar arendarea sau concesionarea ar putea fi un bun mijloc în acest sens.

Restructurarea și concentrarea proprietății funciare se pot realiza și prin constituirea unei singure proprietăți din două sau mai multe. Ele se pot obține și prin comasarea parcelelor aceleiași proprietăți. În procesele de restructurare a proprietății funciare invocate până acum a fost implicată, când a fost cazul, prima modalitate. În cele ce urmează ne vom referi succint și la cea de a doua.

Indolența cu care a fost aplicată pe teren, de către autoritățile momentului, Legea fondului funciar nr.18/1991 a avut drept consecință, între altele, divizarea nejustificată a proprietăților reconstituite, în medie, în câteva parcele. În agricultură, fie și tradițională, dar cu atât mai mult în cea modernă, se lucrează mai economic și se obțin rezultate superioare când terenul se prezintă compact, mai ales când e vorba de suprafețe mici. De aceea, proprietarii și autoritățile agricole responsabile se preocupă să comaseze (sau să remembreze) părțile dispartate ale aceleiași proprietăți.

La noi, de recompunerea parcelelor funciare dispartate nu se preocupă nimeni în prezent. Proprietarii nu o fac pentru că au de ținut piept altor griji mai mari, organele agricole, de la toate nivelurile, pentru că se preocupă mai mult de politică și pentru că nu prea

cred în gospodăria familială. Imperativul agrotehnic al concentrării terenului a fost neglijat de aceste instituții mai întâi cu ocazia reconstituirii proprietății funciare private, când nu au vegheat ca să nu se ajungă la pulverizarea de acum. Nefăcând ceva pentru a se remedia situația existentă, ele îl neglijează în continuare.

Având în vedere cât de mari sunt costurile economice ale pulverizării actuale a proprietății funciare, remembrarea acesteia trebuie să înceapă neîntârziat. Cu atât mai mult cu cât nimic important nu i se opune, dimpotrivă, există motive puternice care o reclamă. Neavând de ce să fie temă de dispută ideologică între forțele politice, concentrarea proprietății funciare private în cât mai puține parcele poate deveni ușor obiectiv al politicii agrare naționale. Ocupând această poziție, va rămâne mereu în atenția guvernelor, indiferent care vor fi acestea, fiind astfel întrunită una din condițiile de care depinde succesul acțiunii: continuitatea în timp.

Deși este o lucrare care îi privește direct pe proprietarii de pământ, statul are datoria să ghideze, să stimuleze și să sprijine operațiunea de strângere a parcelor funciare dispartate, pe cât posibil, într-un singur corp. Să o ghideze elaborând norme-cadru, să o stimuleze oferind recompense celor ce se angajează în această acțiune (de exemplu, reducerea impozitului agricol) și să sprijine realizarea practică a remembrării proprietăților prin specialiști.

Reușita vastei acțiuni de reorganizare a teritoriului și concentrare a proprietății funciare în Franța și Germania în perioada postbelică este indisolubil legată de concursul activ al statului. În Franța, în 1950 exploatarea medie măsura 14,2 ha și era divizată în nu mai puțin de 60 parcele în medie; cifrele respective pentru Germania erau 6,0 ha și 10,1 parcele. Cu asistența financiară și tehnică a statului s-a ajuns, în 1988, la o exploatare medie de 29,2 ha și 2,1 parcele în medie în Franța și, respectiv, 17,0 ha și 2,8 parcele în Germania⁶.

Într-un program național de politică agrară este firesc să se menționeze, cel puțin cu titlul orientativ, cam la ce suprafață medie a exploatarei familiale ar trebui să ajungem în viitor. Înainte de a răspunde la această întrebare să vedem ce modificări s-au produs în această privință, în unele țări europene dezvoltate, în perioada postbelică.

În 38 de ani (1950-1988) Belgia a ajuns, de la o suprafață medie pe exploatarea familială de 8,0 ha, la 16,7 ha. Danemarca, de la 15,0 ha la 31,0 ha, Elveția, de la 5,2 ha la 8,6 ha, Franța, cum am spus, de la 14,2 ha la 29,2 ha, Germania, am arătat deja, de la 6,0 ha la 17,0 ha, Olanda, de la 9,6 ha la 16,7 ha⁷. Prin urmare, în țările menționate, în aproape patru decenii suprafața medie a exploatarei familiale aproximativ s-a dublat.

La stabilirea obiectivului nostru în această privință trebuie să ținem cont de suprafața medie a exploatarei familiale private în România, de caracteristicile geomorfologice ale țării, de resursele care pot fi investite în acest proces în anii următori, de obstacolele inerente, dar și de necesitatea vitală de a ne grăbi.

Judecând după caracteristicile geomorfologice ne asemănăm cu Franța și deci ar trebui, teoretic, să tindem spre o fermă familială medie de aproximativ 30 ha. Având însă în vedere de unde plecăm, dar și faptul că trebuie să ne grăbim, ar trebui să ne străduim să depășim dificultățile și într-un deceniu și jumătate-două să ajungem la o fermă familială medie de circa 15 ha. Mai optimist, și cu detalii privind proveniența terenului și a resurselor financiare, Păun Ion Otiman consideră că ne-am putea propune chiar ceva mai mult: o exploatare familială medie de 15-20 ha în 10-15 ani⁸.

Evident, procesul concentrării proprietății funciare private nu s-ar opri la 15 sau 20 ha în medie de exploatare. Ajungând la această suprafață am putea însă spune că a fost creată baza funciară a gospodăriei familiale comerciale și a agriculturii moderne în România. De aici încolo, progresul în continuare al gospodăriei private și al agriculturii ar putea fi asigurat în măsură însemnată de resursele endogene ale domeniului.

3. Crearea structurilor auxiliare ale agriculturii. Rolul statului

Spre deosebire de agricultorul tradițional, agricultorul modern nu mai este autonom. În activitatea sa el depinde foarte mult de alte unități economice și instituții. Acestea îi oferă energie, semințe, produse chimice, consultanță etc. pentru realizarea produselor agricole și le valorifică după ce au fost obținute.

Unitățile economice și instituțiile cu care agricultorul modern cooperează sunt pro-

dusul evoluției structurilor organizaționale. Ca rezultat al acestei evoluții, ele ajung să corespundă cât mai bine rolului pe care îl au de a servi agricultura.

Schimbarea de fond care a intervenit în 1991 în agricultura noastră nu a fost însoțită de o modificare similară a structurilor organizaționale care o servesc. Prin aceasta, între agricultură și aceste structuri s-a creat o incompatibilitate generatoare de disfuncții. Cu titlul de exemplificare ar putea fi amintită funcționarea necorespunzătoare a AGROMECC-urilor și unităților ROMCEREAL, inadecvate organizațional, în condițiile reapariției proprietății funciare private și economiei de piață.

Atâta timp cât nu va fi organizată, potrivit cerințelor agriculturii moderne și economiei de piață, rețeaua de unități și instituții din amonte (de aprovizionare a agriculturii cu utilaje, semințe și produse chimice, de credit, servicii, consultanță științifico-tehnică, de învățământ etc.) și din aval (unități de comercializare și de prelucrare a produselor agricole) nu vor fi întrunite condițiile necesare renașterii acestui domeniu.

Experiența țărilor cu agricultură dezvoltată ne indică cu precizie unitățile economice și instituțiile care facilitează activitatea producătorilor agricoli (și în special pe a celor particulari) și cum sunt acestea organizate. Nu mai este deci cazul să improvizăm, să încercăm și să așteptăm. Putem pur și simplu să preluăm structurile care și-au dovedit utilitatea în alte țări, operând, atunci când este cazul, corecțiile impuse de situația concretă de la noi. Puținele schimbări în bine, în privința creării rețelei din amonte și din aval pe care se sprijină agricultura, ne arată că politica de așteptare ca lucrurile să meargă de la sine spre optimizare este contraindicată. Pe calea inițiativei particulare am avea nevoie de multe decenii până să ajungem ca agricultura să dispună de rețeaua respectivă, ceea ce nu ne putem îngădui. Soluția este intervenția statului pentru a impulsiona apariția acesteia ca rețea privată sau cooperatistă, în sens generic. Vedem intervenția statului în sens de inițiere, de consultanță și eventual sprijin financiar pentru crearea unităților care compun rețeaua de susținere a agriculturii. În nici un caz în sens de patronare sau de ingerință în activitatea lor. Odată create, fie și la inițiativa și cu sprijinul financiar al statului, unitățile respective vor dispune de autonomie economică

completă.

Invocând sprijinul statului, cred că este momentul să facem unele precizări privitoare la rolul acestuia în această perioadă.

Practica economică a dovedit că statul nu este un bun întreprinzător, într-adevăr. Imperativul limitării la maximum a prezenței statului ca agent economic nu trebuie să ne împiedice să subliniem funcția sa deosebit de activă în perioada de tranziție. În țările dezvoltate, cu structuri economico-sociale consolidate, statul are, este adevărat, mai ales un rol reglator. În societățile în tranziție, unde structurile economiei de piață trebuie create sau sunt încă firave, statul are menirea de a iniția apariția și de a sprijini maturizarea acestora. Avantajul luat de Cehia, Polonia și Ungaria față de România și alte țări foste comuniste în crearea bazelor societății capitaliste se explică în mare măsură prin hotărârea și ingeniozitatea cu care s-a acționat acolo, la nivel de stat, în sensul tranziției.

Întorcându-ne la problema creării unităților care deservește agricultura, probabil că ar fi suficient, de exemplu, ca statul să lanseze invitația de a se constitui întreprinderile județene private de aprovizionare a agriculturii cu produse chimice și alte materiale și să promită sprijinul său logistic, eventual și financiar, și treaba ar demara. Într-o manieră asemănătoare ar putea fi abordate și rezolvate și alte nevoi ale agriculturii.

La noi, când vine vorba de neîmpliniri, drept scuză se invocă de regulă insuficiența sau absența banilor. De fapt, mai mult decât banii, ceea ce ne împiedică să rezolvăm unele probleme este indolența și absența spiritului inventiv care să conceapă soluții fezabile acolo unde s-ar părea că ele nu există, spirit inventiv care ar putea găsi chiar și bani de multe ori.

Vorbind despre problemele agriculturii spunem mereu că rezolvarea lor este urgentă. Iată însă că există una a cărei soluționare este urgentisimă.

Crearea structurii private care să preia (contracost, desigur) produsele agricole care prisosesc, de la producători, nu mai poate fi amânată fără a leza interesele agricultorilor și a compromite viitoarea campanie agricolă. Imposibilitatea de a-și vinde produsele este deja una dintre cauzele care i-a făcut pe unii agricultori, în ultimii ani, să cultive mai puțin.

Cu excepția câtorva articole, România realizează mai multe produse agroalimentare

decât consumă. An de an, din 1991 încoace, în țară s-au produs cantități mai mari de grâu, porumb, orz, fructe, legume și alte produse agricole decât se consumă. Și cu toate acestea, în acești ani s-au importat cantități însemnate de produse agroalimentare, deși producția proprie ar fi putut asigura integral cererea la multe dintre acestea și ar fi rămas și disponibilități pentru export. În fiecare an, după 1991, producătorii români cheltuiesc din sărăcia lor ca să producă cereale, legume, fructe etc. și după ce recoltează nu pot să-și vândă produsele pentru că nu au cui. În 1997 s-a reușit obținerea celei mai mari producții de cereale din istoria țării. În mod absurd, în loc să fie un prilej de câștiguri mai mari și de satisfacție, performanța aceasta a însemnat dimpotrivă costuri nerecuperate și dezolare pentru că, cel puțin micii producători, au rămas cu recolta nevalorificată.

Când a existat totuși cerere, datorită supraproducției prețul oferit nu acoperea costurile. În această situație, cu durere în suflet unii producători au folosit cerealele drept combustibil. Oricât de necrezut și de neacceptabil, având în vedere, pe de-o parte, cât i-ar fi costat lemnele de foc și cărbunele și, pe de altă parte, cât ar fi obținut pe cereale vânzându-le, se dovedea mai avantajos pentru ei să le ardă.

Să fim săraci așa cum suntem noi românii în prezent și să lăsăm să se irosească an după an recolte care au în spatele lor bani și muncă, producții agricole care, valorificate, ar fi introdus puțină vlagă în organismul secăuit al economiei naționale, iată o contraperformanță care în mod sigur va figura în analele cu ciudătenii ale tranziției. Cum de s-a întâmplat așa ceva? Să fie pedeapsa zeilor? A destinului? Rezultatul unui complot străin? Nici vorbă. De fapt, aici avem măsura exactă a competenței factorilor decizionali de nivel înalt de la noi. Din punct de vedere logistic exista tot ceea ce era necesar ca recolta să poată fi preluată de la producători. Mai era nevoie doar de puțină imaginație creatoare care să arate cum pot fi transformate vechile structuri etatiste de comerț cu cereale și alte produse în structuri private. Din păcate, ca în atâtea alte cazuri, inspirația salvatoare a lipsit.

De fapt, pe lângă aspectele doctrinare și jocurile politicianiste, unul din motivele principale pentru care reforma merge atât de greu în societatea românească este neputința guvernanților de a imagina rezolvări adecvate problemelor tranziției. De aici lipsa de precizie a legilor, repetata lor amendare, deciziile eronate

sau care se bat cap în cap etc. și, în final, degradingolada economico-socială.

Tranziția de la o societate de un tip la una de alt tip înseamnă în primul rând crearea unor noi structuri sociale: instituții și organizații de tot felul. Or, aceasta este o problemă de inginerie socială, adică o treabă de competența sociologului în primul rând. Din motive care nu au rost să fie discutate în acest context, la noi misiunea de a face reforma socială și-au asumat-o mai ales economiștii și, într-o mică măsură, inginerii. Sociologii nu sunt implicați în deciziile care hotărăsc mersul tranziției. Exprimând tot respectul pentru specialitatea lor, este totuși un fapt incontestabil că economistul și inginerul au, dacă au, o viziune limitată asupra socialului. Socialul este însă totalitate, o sinteză ireductibilă la suma părților componente. De aceea, a privi reforma doar din perspectivă economică sau inginerescă (*id est* tehnologică) este unilateral și contraproductiv.

Structurile sociale apar în două feluri. Fie ca rezultat spontan al proceselor care au loc în mod natural în societate, fie create deliberat de decidenți. Datorită specialității lor, economiștii agreează în special prima modalitate de generare a structurilor sociale. În cazul în care, teoretic, admit și cealaltă modalitate, absența perspectivei holiste asupra socialului le limitează posibilitățile de a fi inițiatorii unor forme structurale valide.

Tranziția de la societatea totalitară la societatea capitalistă sau postcapitalistă este, prin excelență, un proces de restructurare și de creare a unor noi structuri socio-economice. Guvernanții, ca decidenți la scară macrosocială, pot și trebuie să intervină pentru a crea sau a grăbi maturizarea structurilor modelului social spre care se tinde.

Organizațiile comerciale ale agriculturii private trebuie create prin sprijin guvernamental. Inexistența lor, în condițiile în care în România produsele agroalimentare sunt excedentare, blochează dezvoltarea și modernizarea agriculturii. Preluând acest surplus și oferindu-l acolo unde este cerut, inclusiv pe piața externă, organizațiile comerciale ale agriculturii permit reluarea, eventual extinderea, procesului de producție și capitalizarea exploatațiilor.

Așa cum se poate constata în țările UE, întreprinderile comerciale sau cooperativele care vând produsele agricole ale fermierilor nu le pot asigura acestora profitul corespunzător capitalului și muncii investite. Dacă profesia

de agricultor este totuși rentabilă acolo, aceasta se întâmplă pentru că statul subvenționează substanțial agricultura. Astfel, între 1993-1996, în UE subvențiile, bugetare și ne-bugetare, au reprezentat între 11,0% (în 1994) și 19,2% (în 1996) din valoarea brută din agricultură⁹.

Excedentul de produse agricole primare va face ca și în condițiile existenței rețelei de unități de comerț cu produse agricole veniturile agricultorilor români să fie necorespunzătoare. De aici următoarea îndatorire a statului, după aceea de a iniția crearea și extinderea rețelei de unități de comerț cu produse agricole: aceea de a asigura agricultorilor, prin subvenții, venituri echivalente cu cele obținute în ramurile comparabile ca investiție de capital și muncă. Cece ce în prezent este departe de a se realiza. În anul agricol 1997-1998 prețul inputurilor din agricultură aproximativ s-a dublat față de anul agricol 1996-1997. Totuși, prețul oferit pentru grâu și alte cereale, recoltă 1998, se situează cam la același nivel ca în 1997. De asemenea, la multe legume, la brânzeturi și la alte produse agroalimentare, în 1998 prețurile sunt mai mici sau cu mult mai mici ca în 1997.

În programul național de politică agrară ar urma să figureze desigur și alte obiective precum: crearea condițiilor pentru ca gospodăria familială să se poată dota cu mașini agricole, organizarea învățământului agricol astfel încât să se asigure calificarea forței de muncă corespunzător cerințelor actuale, crearea cadrului instituțional și legislativ pentru ca știința și specialiștii să servească producția agricolă ș.a.

Atâta timp cât satul nu se va trezi iarăși la viață, nici agricultura nu va putea progresa îndeajuns, indiferent de eforturile depuse. Satul, ca loc de viață al comunității rurale, și agricultura, în calitate de sistem vital al său, sunt solidare. Un sat în derivă, fără școală și asistență medicală bune, cu infrastructura ca la jumătatea secolului și deci cu acces limitat în lumea de dincolo de hotarele sale, care nu oferă cetățeanului serviciile de care are nevoie, în care cârciuma este singurul loc în care oamenii se pot distra, trage înapoi și agricultura. Invers, cu cât o comunitate stă mai bine în celelalte privințe, cu atât va fi mai avantajos pentru dezvoltarea agriculturii.

Spre deosebire de alte țări, în care mediul rural este căutat pentru condițiile de viață oferite, la noi precaritatea acestora reprezintă unul din motivele principale pentru

care oamenii doresc să se stabilească la oraș, așa încât ridicarea standardului de civilizație a satului este una din presuposițiile stabilității forței de muncă în agricultură, în special a celor tineri.

Cerințele sunt atât de mari, iar posibilitățile satului atât de reduse, încât dezvoltarea rurală nu se poate asigura numai prin forțele proprii. Este de așteptat și în această privință sprijinul statului, inclusiv cu fonduri, de data aceasta. În 1990, într-o țară ca S.U.A., fondurile federale pentru zonele nonmetropolitane (cum numesc ei zonele rurale) au fost de 3,2\$ pe persoană¹⁰.

De milenii orașul s-a dezvoltat și pe seama satului. Acum a venit timpul ca orașul să contribuie la propășirea satului. Dimensiunile acestui obiectiv, semnificația lui pentru întreaga societate și conexiunea cu agricultura impun ca el să fie înscris în programul național de politică agrară.

Din programul național de politică agrară fac parte, cum am văzut, destule obiective care nu presupun un aport financiar substanțial din partea statului. Ar fi însă iluzoriu să se creadă că imperativul modernizării agriculturii noastre într-un deceniu-două ar fi realizabil fără subvenții masive. Dacă va avea parte de un management competent, dacă se va renunța la iluziile colectiviste, restructurarea și modernizarea structurii ar putea deveni realitate.

NOTE

1. Strategia dezvoltării agriculturii românești, 1996 - 2000 - 2010. Lucrare executată de o serie de șase specialiști în agronomie și economie și contractată de Adrian Năstase, primvicepreședinte al PDSR.

2. Otiman, Păun Ion - *Dezvoltarea rurală în România*, Timișoara, Editura Agroprint, 1997, p. 186-187.

3. Ibidem.

4. Bulgaru, Mircea - *Dreptul de a mânca*, București, Editura Economică [1996], p. 239.

5. Otiman, Păun Ion - Op. cit., p. 187 și 337.

6. Ibidem, p. 286.

7. Ibidem.

8. Ibidem, p. 328-329.

9. Toderoiu, Filon - *Subvenționare și performanță în agricultură*, în "Satul. Supliment săptămânal de agricultură", nr. 8, "România liberă", 12 mai 1998.

10. Agriculture fact book, 1996, p. 58

4. Finanțarea agriculturii românești, condiție a modernizării ei

4.1. De ce trebuie finanțată agricultura

Toată lumea este la noi de acord că agricultura trebuie să rămână și pe viitor, așa cum a fost și în trecut, unul din pilonii acelei societăți înfloritoare spre care tindem și pe care sperăm că o vom realiza cândva. Cu toate acestea, deși au trecut aproape opt ani de tatonări, încă nu se poate spune că sunt create toate premisele pentru ca agricultura românească să pășească rapid pe calea modernizării. Pentru a grăbi procesul modernizării agriculturii românești este nevoie de sprijin din afara domeniului. Una din formele în care s-ar putea concretiza acest sprijin este creditul, finanțarea.

Din păcate, în perioada care a trecut de la promulgarea Legii 18 problema creditului agricol (și a finanțării agriculturii) nu și-au găsit încă rezolvarea adecvată. De aceea nu este de prisos să evocăm pe scurt motivele pentru care a fost, este și va fi necesară finanțarea agriculturii românești. Cu atât mai mult cu cât, după câte se pare, lucrul acesta nu este pentru toată lumea suficient de evident.

1. Între motivele care fac necesară finanțarea agriculturii, acum și pe viitor, în primul rând trebuie să menționăm acea particularitate a acesteia de a pretinde, pentru ca procesul de producție să devină fezabil, un efort de capital considerabil. Așa cum industria și celelalte activități economice, care mobilizează resurse importante, nu se pot desfășura fără a recurge la inputuri din afara sistemului, la fel și agricultura modernă nu poate fi practică fără aport de capital din afara exploatației. În cazul particular al agriculturii românești de astăzi acestui motiv economic de ordin general, care obligă la finanțarea agriculturii, i se adaugă trei considerente speciale pe care la numerotăm în continuare.

2. Datorită politicii regimului de până în 1989 față de agricultură, care consta în însușirea gratuită de către stat a celei mai mari părți sau integral a profitului produs în unitățile agricole, capitalizarea C.A.P.-urilor a fost, în momentul desființării, ca și inexistentă. În 1989, când capitalizarea cooperativelor agricole de producție a atins cea mai mare valoare, unui membru cooperativist îi revenea în medie un capital de 44.240 lei. Doar atât a

putut acumula o cooperativă agricolă de producție de pe urma a circa 30 de ani de muncă ai unui cooperativist¹¹. La noi, în sistemul agricol cooperativist, munca de o viață a unui om abia a putut să producă o acumulare echivalentă cu un sfert din prețul unui tractor. În Occident, în aceeași perioadă, un producător agricol acumulează un capital ce echivalează cu valoarea a zeci de tractoare.

Dată fiind slaba capitalizare a C.A.P.-urilor, capitalul care ar fi putut reveni foștilor cooperativisti în urma desființării cooperativelor agricole de producție ar fi fost cu totul neînsemnat pentru a putea fi efectiv un punct de plecare în ceea ce privește înzestrarea cu echipament agricol a gospodăriilor private nou apărute. Incompetența sau neglijența autorităților de stat din vremea aceea, care au asistat fără să intervină cum și bruma de avere de care dispuneau C.A.P.-urile se volatilizează, fără șansa de a mai avea vreun efect economic, au diminuat până la derizoriu capitalul cu care s-au ales foștii cooperativisti după lichidarea unităților în care munciseră o viață.

Dacă comparăm milionul de lei (teoretic) atribuit cetățenilor îndreptățiți cu ocazia privatizării a 70% din activele unei părți a industriei cu cele câteva mii de lei de cooperativist, cât au rezultat la lichidarea patrimoniului C.A.P.-urilor, ne putem da seama și pe această cale cât de vitregită a fost agricultura în timpul regimului comunist.

3. Reprivatizarea proprietății funciare deținute de C.A.P.-uri a făcut să apară brusc un număr mare de producători agricoli individuali, aproape toți și aproape complet lipsiți de cele necesare practicării agriculturii la un nivel cât de cât acceptabil. În prezent există circa 5 milioane de proprietari agricoli. Aproximativ 2/3 lucrează independent iar 30% își lucrează pământul atât pe cont propriu cât și în asociație. În ceea ce privește deficitul de echipament agricol și animale de muncă, acesta rezultă din cifre precum acestea: combină cerealiară găsim la mai puțin de 1% din gospodăria, tractor la 5%, semănătoare la 3%, animale de muncă la 29%¹². De aceea, nevoia de capital a agricultorilor particulari este și va fi stringentă.

4. În relațiile lor economice cu ceilalți agenți economici și cu statul, agricultorii particulari au continuat să fie și în anii de după 1989 dezavantajați în mod inadmisibil. Și aceasta din două motive.

Un prim motiv a fost acela al controlu-

lui administrativ al prețului unor produse agricole. Pentru a menține prețul alimentelor sub control. Guvernele de până la alegerile din 1996 fixau pe cale administrativă prețul produselor agricole cumpărate de fostele întreprinderi de specialitate ale statului de la producători. Prin aceasta, prețul primit de producătorii agricoli pe produsele lor nu ținea pasul cu evoluția prețurilor pe care, la rândul lor, le plăteau ei pentru inputurile necesare realizării producției agricole.

Este drept că, în perioada în care prețul produselor agricole la producător au fost controlate, pe piața țărănească (sau piața curentă) prețurile acestora se stabileau prin jocul cererii și ofertei și erau, de regulă, mai mari cu circa 1/3 decât acelea oferite de întreprinderile specializate. Numai că această piață absorbea un mic procent din producția agricolă totală, așa încât piața țărănească nu putea fi o alternativă reală pentru producători.

Cel de al doilea motiv pentru care producătorii agricoli de la noi ies în pierdere în relațiile lor cu ceilalți agenți economici este bine cunoscutul efect al foarfecelui prețurilor. Chiar și atunci când prețul produselor agricole este rezultatul exclusiv al acțiunii legilor pieței, la un consum egal de factori de producție producătorul agricol obține (dacă în general obține) un profit mai mic decât ceilalți producători. Tocmai de aceea, pentru a-i motiva pe producătorii agricoli și a-i pune pe picior de egalitate cu ceilalți agenți economici, în țările dezvoltate producția agricolă se bucură de sprijinul statului. Una dintre formele prin care statul susține, în aceste țări, agricultura și pe agricultori este aceea a acordării unor compensații bănești care elimină efectul foarfecelui prețurilor și permite obținerea unui profit la capitalul investit, comparabil cu cel din celelalte domenii de activitate. De astfel de compensații agricultorul român nu prea a avut parte. Ca urmare, investițiile de capital și muncă în domeniul agriculturii sunt, la noi, mult mai puțin rentabile decât în celelalte sectoare de activitate.

Desființarea C.A.P.-urilor și restabilirea proprietății private a foștilor cooperatori, a urmașilor lor și a celorlalte persoane îndreptățite reprezintă condiția *sine qua non* a revigorării agriculturii noastre. Condiție necesară dar nu și suficientă. În prezent, ca să poată fi pusă în valoare, proprietatea funciară privată are nevoie de capital. Cum agricultura

nu-l poate furniza, acesta trebuie adus de undeva.

4.2. Cine să ofere capitalul pentru finanțarea agriculturii

Așa cum arată experiența ultimelor decenii a țărilor dezvoltate, lăsată pe seama legilor pieței, a cererii și ofertei, agricultura este dezavantajată în raport cu celelalte domenii de activitate. Această defavorizare a agriculturii este cu atât mai mult valabilă în cazul țării noastre datorită faptului că la noi, în lipsa unor organizații ale producătorilor care să le satisfacă necesitățile de servicii și comerț, agricultorii rămân la mâna unităților economice existente, care adoptă față de ei o poziție discreționară.

Rezultatul raporturilor economice este că, în condiții comparabile în ceea ce privește combinarea factorilor de producție, agricultura obține, cum se știe, venituri mai mici decât celelalte sectoare de activitate. Cum această situație este nejustificată economic și moral și cum, pe de altă parte, nici o societate nu-și poate permite să-și periclitizeze securitatea alimentară, rezultă că agricultura trebuie sprijinită. Una din formele prin care societatea este datoare să sprijine agricultura este finanțarea.

Banii sunt deținuți de bănci comerciale, iar legea de existență a acestora este profitul. De aceea este puțin probabil că băncile se vor abate de la această regulă de dragul agriculturii. Ele ar putea însă să ajute agricultura dacă în schimb li s-ar oferi o compensație echivalentă serviciului făcut. O astfel de compensație ar putea fi bunăoară diminuarea impozitului pe profit cu o sumă egală cu diferența dintre dobânda practică în mod curent și dobânda percepută la creditul pus la dispoziția agriculturii. În acest caz, adevăratul creditor al agriculturii ar fi statul, care renunță la o parte din impozitul ce ar trebui să i-l plătească banca respectivă.

Desigur, pot fi imaginate și alte metode de stimulare a băncilor comerciale să finanțeze agricultura în condiții avantajoase. Bunăoară acordarea unor priorități în ceea ce privește refinanțarea din fondurile băncii centrale acelor bănci comerciale care pun la dispoziția agricultorilor, în condiții avantajoase, credite. Nu este însă cazul să insistăm. Adevărata problemă nu sunt modalitățile de încurajare a băncilor comerciale să finanțeze agricultura, ci aceea că, pe această cale, doar o

parte a necesităților de credit ale producătorilor agricoli pot fi acoperite. De aceea, trebuie căutate și alte resurse.

O dorită completare a contribuției băncilor la finanțarea agriculturii ar putea veni din partea cooperativelor de credit ale producătorilor agricoli. Așa cum se știe, în preajma celui de al doilea război mondial în țara noastră se reușise, după multă stăruință, crearea unei rețele destul de extinse de astfel de cooperative de credit sătești care erau de mare folos țăranilor. Schimbările care s-au produs după război, și îndeosebi colectivizarea agriculturii, au făcut ca aceste instituții financiare să devină anacronice și să dispară. În prezent, în condițiile refacerii proprietății funciare private și având în vedere perspectivele deschise agriculturii noastre, băncile populare sătești sunt iarăși de o stringentă actualitate. Ca atare, ele trebuie grabnic reînființate.

În prezent, disponibilitățile monetare ale agricultorilor, atâtea câte sunt, sunt depuse, de regulă, la CEC. CEC-ul (și statul) profită de pe urma acestor plasamente, iar țăranii deponenți pierd valoarea reală a sumelor depuse la CEC care se diminuează cu vremea datorită inflației. Plasându-și economiile în propria lor bancă populară, țăranii și le-ar putea pe de-o parte feri de atacul inflaționist și, totodată, ar avea de unde să se împrumute în condiții avantajoase.

Existența unui număr cu mult mai mare decât în perioada interbelică de oameni cu pregătire medie și superioară în mediul rural reprezintă o premisă favorabilă pentru procesul de refacere a rețelei naționale a băncilor populare sătești. Pe de altă parte, puținătatea resurselor bănești de care dispun țăranii este un obstacol indiscutabil în calea reînființării băncilor populare sătești și a capitalizării lor. De aceea, și în acest caz, intervenția statului și a organelor sale ar fi salutară.

În afara sprijinului prin know-how, statul ar trebui să ajute băncile populare și financiar. De exemplu, statul ar putea contribui, la înființarea acestora, cu un capital egal cu aportul deponenților fondatori. Capitalul oferit de stat inițial ar putea fi înapoiat progresiv, pe măsură ce banca se capitalizează, eventual chiar cu o mică dobândă.

Dată fiind mentalitatea actuală a țăranului român ne putem aștepta ca acest mod de finanțare a agriculturii să fie, cel puțin la început, prea puțin productiv. Dar dacă nu vom renunța la poziția de expectativă, dacă

vom fi la fel de lipsiți de inițiativă și de inventivitate ca până acum, bineînțeles că nu vom depăși impasul în care ne aflăm în prezent. Invers, dacă vom manifesta imaginație și stăruință, inerțiile vor fi învinse și cooperativele de credit țărești ar putea deveni, cu timpul, componentă importantă a creditului agricol. Ceea ce s-a reușit în Danemarca, în Elveția sau în Franța ar putea să reușescă și la noi.

În Franța, bunăoară, creditul agricol este esențial pentru buna funcționare a agriculturii. Creditul agricol francez este organizat pe trei etaje. La bază se află casele de credit locale, la etajul următor găsim casele de credit regionale, iar la vârf Casa națională a creditului agricol. Casele de credit franceze oferă împrumuturi pentru realizarea lucrărilor agricole, pentru finanțarea unor produse, achiziționarea unor echipamente agricole sau a unor animale, pentru diverse lucrări de ameliorare a solului, cumpărarea unor suprafețe de pământ și chiar pentru construirea de locuințe. Deși este organizat pe bază mutuală și cooperativă, creditul agricol este una din cele mai importante instituții financiare ale Franței, care, la un moment dat, deținea 1/4 din depozitele bancare ale țării¹³.

Pentru țăranii, creditul bancar este greu accesibil nu doar pentru că este scump ci și pentru că este situat departe de sat, la oraș de regulă. Dintre băncile comerciale puternice, singura care are un număr mai mare de ghișee în mediul rural este Banca Agricolă.

Începând din 1997 este prezentă în mediul rural, cu 45 de agenții sătești, și Banca Internațională a Religiiilor care are numai patru ani de la înființare. Apelând la logistica de care dispun cultele și folosindu-se de prestigiul preoților în rândul credincioșilor, B.I.R. este hotărâtă să-și extindă rețeaua de agenții sătești și să se afirme, în anii care vin, ca o adevărată bancă populară pentru țăranii.

Starea de decapitalizare în care se află agricultura noastră, și în special componenta sa de bază, producătorul privat, solicită și va solicita o îndelungată perioadă de acum încolo, resurse financiare considerabile. Ca să facă față acestei cereri masive oferta trebuie să fie pe măsură, adică substanțială. Pentru aceasta, Guvernul și Parlamentul trebuie să inițieze de urgență crearea unui sistem național de finanțare a agriculturii care să includă și alte componente în afara celor menționate în paginile de față și care să gestioneze unitar și

eficient fondurile provenind din surse diferite. Modul de finanțare de până acum, când fondurile respective erau găsite și oferite după declanșarea campaniei agricole sau în timpul acesteia, în momentul în care lucrările agricole erau pe punctul să se blocheze, trebuie să lase locul unei finanțări anticipative. Nu lucrările agricole trebuie să aștepte apariția banilor și a altor resurse care depind de bani, ci banii și resursele trebuie să aștepte începerea lucrărilor agricole.

Anul 1997 a însemnat o schimbare și în ceea ce privește modul de finanțare a agriculturii. În primul moment, noii guvernanti acceptă sugestiile instituțiilor financiare externe și decid, în mod surprinzător, să nu mai finanțeze agricultura. Dându-și seama de eroare renunță la această decizie și agriculturii îi sunt acordate în continuare unele subsidii.

Spre deosebire de Puterea care a precedat-o, guvernării de după 1996 optează strategic pentru sprijinirea cu prioritate a micilor proprietari, cărora le pun la dispoziție cupoane ce pot fi schimbate pe inputuri agricole.

La originea ezitării inițiale manifestate de Guvernul instalat în 1996 în ceea ce privește subvenționarea agriculturii s-a aflat, pe lângă recomandarea experților financiari pomeniți mai sus, ideea eronată că, în economia de piață, finanțarea agriculturii este neavenită. Dacă ar fi așa, atunci ar trebui ca agricultura franceză ori din celelalte țări ale Uniunii Europene, la fel ca și fermierii americani, să nu fie finanțați de stat. Or, așa cum se știe, agricultura țărilor occidentale dezvoltate beneficiază de subvenții substanțiale. Iată, spre ilustrare, cuantumul acestor subvenții în U.E. și în Germania.

Subvențiile agrare în UE și Germania în perioada 1990-1996, plătite direct fermierilor

Anii	Subvenții totale în UE (mild. DM)	Din care în Germania (mild. DM)	Subvenții pe ha în Germania (DM)	Echivalent pe ha în lei cursul 3 mai 1997
1990	58	9.3	845	3.500.000
1991	69.2	10.9	990	4.000.000
1992	69.2	10.3	936	3.800.000
1993	73	10.3	936	3.800.000
1994	68.7	11.7	1.063	4.300.000
1995	70.3	12.3	1.118	4.600.000
1996	83.7	14.1	1.281	5.200.000

Sursa: Mihai Berca, *Efortul neputinței*, în "Fermierul", anul V, iunie, 1997

Și atunci, dacă beneficiază de asemenea sprijin financiar fermierii occidentali ale căror exploatații agricole se situează la ultimul nivel al agrotehnicii, cu atât mai mult este de datoriat statului român să-l ajute cu fonduri pe sărmanul nostru agricultor care face agricultură aproape ca la începutul secolului.

4.3. Cine să fie finanțat și în ce condiții

Pe timpul guvernării trecute finanțarea agriculturii a însemnat în primul rând asigurarea cu credite a fostelor I.A.S.-uri, a marilor complexe, a unor unități economice situate în amonte și în aval față de unitățile propriu-zis agricole. Acestea le-au revenit peste 80% din fondurile alocate pentru sprijinirea agriculturii. Circa 10% din ceea ce mai rămânea ajungea la asociațiile agricole. Statistic, rezultă că restul de aproximativ 10 procente

din sumele alocate agriculturii ar fi trebuit să revină celorlalți agricultori, respectiv producătorilor particulari de sine stătători. Admițând că statistica nu greșește, deși personal, în cercetările efectuate până în 1996, abia dacă am întâlnit pe ici pe colo câte un țăran particular care să fi beneficiat în mod direct de binefacerile finanțării, tot rămâne un fapt indiscutabil că repartitia sumelor alocate, pe cele trei categorii de beneficiari menționate mai sus, este inechitabilă. Într-adevăr, nu este admisibil ca agricultorilor individuali ce lucrează independent circa 1/3 din totalul suprafeței arabile, care reprezintă circa 2/3 din proprietarii agricoli privați și realizează circa 40% din producția agricolă a țării să le revină o cotă atât de mică din sumele alocate de stat agriculturii. Și asta când tocmai acești producători sunt cel mai puțin dotați cu echipa-

ment agricol și cu alte mijloace de producție.

Anomalia devine și mai evidentă dacă avem în vedere că aceia care au beneficiat în cea mai mare măsură de credite și de alte forme de sprijin financiar din partea statului în perioada 1990-1996 nu au fructificat în mod corespunzător banii primiți, fără ca acest fapt să le aducă vreo penalizare. Stă mărturie în acest sens diminuarea contribuției fostelor I.A.S.-uri la realizarea producției globale de la circa 20% în 1990 la 12% în 1994.

Pentru a-și îndeplini menirea de sursă importantă a renașterii agriculturii românești, pe viitor sprijinul financiar al statului va trebui să satisfacă două cerințe. Prima cerință privește orientarea acestuia în special către producătorii particulari, și în primul rând spre țaran. Și aceasta din trei motive.

Primul motiv este de ordin principial, și anume faptul că exploatarea privată este validată de istoria agriculturii drept cadrul socio-economic în care potențialul agrotehnic este cel mai bine valorificat. Evoluția istorică mai atestă, de asemenea, superioritatea fermei familiale asupra celorlalte tipuri de exploatare agricolă privată datorită reunirii în aceeași persoană (familie) a calității de proprietar cu aceea de producător. Unitatea de bază a agriculturii noastre, în viitorul previzibil, aceea în care se va putea materializa în mod optim cerințele agrotehnicii moderne și ale dezvoltării umane, va fi ferma familială ale cărei premise se află în gospodăria țărănească actuală. Dar pentru ca aceste premise să fie valorificate și gospodăria țărănească să se transforme în fermă propriu-zisă este nevoie să fie sprijinită pe toate căile, inclusiv financiar.

Al doilea motiv care impune ca sprijinul financiar destinat agriculturii să fie canalizat preponderent spre gospodăria țărănească este ponderea deținută de aceasta în agricultura românească în ceea ce privește suprafața arabilă și ca producție agricolă. Deținând aproape 90% din suprafața arabilă a țării și realizând aproape 90% din producția noastră agricolă, este întru totul justificat ca sprijinul financiar al statului să se îndrepte, în aceeași proporție, spre gospodăria agricolă țărănească.

Cel de al treilea motiv pentru care creditele avantajoase și sprijinul financiar al statului în general trebuie dirijate mai ales spre sectorul particular al agriculturii este grava decapitalizare a acestuia, pe care am

mai amintit-o.

În condițiile în care cea mai mare parte din unitățile agricole provenite din fostele I.A.S.-uri și complexe zootehnice se vor privatiza, orientarea sprijinului financiar spre unitățile agricole private, și în primul rând spre gospodăriile țărănești, care prin numărul, producția și destinul lor viitor reprezintă pilonul de bază al agriculturii noastre, cerința aceasta nu va fi greu de satisfăcut, mai ales dacă va exista și voința politică necesară.

A doua cerință pe care trebuie să o îndeplinească sprijinul financiar pentru ca el să contribuie la rapida refacere a agriculturii este ca acesta, atunci când nu este gratuit, să fie acordat cu o dobândă cât mai mică. În Occident, respectiv în Franța, în condițiile relativei stabilități monetare, creditele agricole sunt grevate de o dobândă de circa 3%. Deși justificată din punctul de vedere al legilor bancare obiective, problema este dacă necăjitul țaran român își poate permite să plătească, în condițiile actuale, o dobândă oricât ar fi ea de mică. De aceea, atunci când creditele și sprijinul financiar nu sunt gratuite trebuie găsite alte facilități care să mărească gradul de accesibilitate al gospodăriei țărănești la mijloacele bănești de care are nevoie. O astfel de facilitate ar fi plata creditului sau cel puțin a dobânzii în natură. O altă facilitate ar fi plata unor dobânzi diferențiate în funcție de utilizarea creditului pentru dezvoltare ori pentru realizarea producției curente și după puterea economică a celor creditați. Este un fapt că, deși în ansamblu clasa țărănească se caracterizează printr-o stare materială precară, există de pe acum un început de stratificare astfel că, alături de pătura țărănească cu posibilități modeste, găsim stratul țăranilor mai înlesniți din punct de vedere material. Și așa stând lucrurile, ar fi o greșeală să nu se procedeze diferențiat în privința condițiilor de acordare a creditelor.

Este incontestabil că modernizarea rapidă a agriculturii românești depinde de existența resurselor financiare necesare. Aceste resurse nu există și nu pot fi prea curând create înlăuntrul domeniului. De asemenea, prin simplul joc al legilor economiei de piață este imposibil să apară, într-o perioadă de timp rezonabilă și corespunzător ca număr, agenții economici robuști care să faciliteze progresul agriculturii. Crearea Sistemului național de dezvoltare a agriculturii (sau de găsit o altă for-

mulă analoagă funcțional) apare ca absolut necesară ca modalitate de depășire a dificultăților cu care se confruntă agricultura și de imprimare a unui ritm acceptabil modernizării ei.

Fiind în interesul întregii societăți de a avea asigurată securitatea alimentară la nivelul calitativ și cantitativ prescris de știință, populația țării trebuie să accepte să plătească prețul cerut de avantajele ce li s-ar crea agriculturii și agricultorilor prin finanțarea preferențială a acestui domeniu. Cum este de presupus că această disponibilitate va exista, crearea mecanismelor care să asigure resursele financiare necesare modernizării grabnice a agriculturii noastre depinde, în primul rând, de înțelegerea de către factorii de decizie de la nivel macrosocial a faptului că legile pieței nu pot asigura singure renașterea agriculturii într-o perioadă scurtă de timp și, în al doilea rând, de capacitatea de invenție în domeniul organizațional a aceluiași factori decidenți.

Referințe

1. Madgearu, Virgil, *Capitalismul în Răsăritul Europei*, în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, anul VI, nr. 3-4, 1927
2. Gusti, Dimitrie, *La science de la réalité sociale. Introduction a un syst.*
3. Otiman, Păun Ion, *Agricultura României la cumpăna dintre milenii II și III*, Timișoara, Ed. Helicon [1994]
4. Otiman, Păun Ion, Op. cit., p. 66
5. *** Arhivele Totalitarismului, anul I, nr. 1, 1993
6. *** Arhivele Totalitarismului, anul II, nr. 1-2, 1994, p. 284-285
7. Otiman, Păun Ion, Op. cit.
8. *** FAO Fertilizer Yearbook 1988, vol. 38, FAO, Roma 1989. Apud *Economia României. Secolul XX*, București, Editura Academiei, 1991, p.452
9. *** *Economia României. Secolul XX*, București, Editura Academiei, 1991, p. 450-451
10. V. nota 9, p. 451
11. *** *Agricultura României în perioada 1990-1994*, CNS, 1995
12. *** V. nota 11
13. Fulea, Maria, *Coordonate economice și sociodemografice ale satului românesc în tranziție*, București, Editura Academiei Române, 1996
14. *** V. nota 11
15. *** V. nota 11
16. *** V. nota 11, p. 30
17. *** V. nota 11
18. *** V. nota 11
19. *** V. nota 11
20. *** V. nota 11
21. *** V. nota 11
22. *** V. nota 11
23. *** *Agricultura privată în România*, București, CURS-SA, 1997
24. *** V. nota 23, p. 3-2
25. *** V. nota 23
26. Negrea, Adrian G, *Teoria sociologică a gospodăriei țărănești*, București, Editura revistei "Societatea de mâine", 1936
27. *** V. nota 23, p. 3-1